

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΙ ΟΓ' - ΟΔ'

ΛΕΙΜΩΝΑΡΙΟΝ

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

ΤΩ ΚΑΘΗΓΗΤῃ ΝΙΚΟΛΑΩ Β. ΤΩΜΑΔΑΚῃ

Προέδρῳ τῆς Ἑταιρείας καὶ διευθυντῇ τοῦ περιοδικοῦ αὐτῆς

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΥΡΤΙΔῆ
1972-1973

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Ὁ Κωνσταντῖνος Π. Καβάφης (1863 - 1933) εἶναι ἓνας ποιητῆς πού κερδίζει ὀλοένα καὶ περισσότερο ἔδαφος τόσο στὸν τόπο μας ὅσο καὶ στὰ ἐξωτερικὰ. Ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις ἔργων του, μεταφράσεις στὶς περισσότερες γλώσσες τοῦ κόσμου, μελέτες, σχόλια, ὑπομνηματισμοί, φιλολογικὲς ἔριδες¹ καὶ ἐκδοση εἰδικῶν λεξικῶν, πού ἀποδελτιώνουν κάθε του λέξη, κάθε του φράση², δίνουν τὸ μέτρο τῆς ἀπηχίσεως τοῦ καβαφικοῦ ἔργου σὲ παγκόσμια κλίμακα. Ἀσφαλῶς ὁ Καβάφης εἶναι ὁ πιὸ πολυμεταφρασμένος Νεοέλληνας ποιητῆς³. Ὁ λόγος εἶναι εὐνόητος. Ἡ ποίησή του δὲν περιορίζεται στὰ στενὰ ἑλλαδικὰ ὄρια, δὲν ἔχει ὀδηγητικὸ χαρακτήρα, ὅπως ἐκείνη τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Κάλβου, τοῦ Παλαμά⁴. Ἀπευθύνεται στὸν ἔσωκόσμο τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρεται στὶς ἀγωνίες, τὰ προβλήματά του, στὸ ἀδιέξοδο τῆς σύγχρονης ζωῆς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀγγίζει κάθε ἀνθρώπο σὲ ὅποια φυλὴ κι ἂν ἀνήκη, σὲ ὅποιο μέρος τοῦ πλανήτη κι ἂν βρῖσκεται⁵. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Καβάφης δὲν εἶναι καὶ ἑλληνικὸς ποιητῆς καὶ γι' αὐτὸ ἔθνικος. Δὲν εἶναι μόνο οἱ «Θερμοπόλες»⁶ καὶ τὸ ἑλληνιστικὸ πλαίσιο πολλῶν ποιημάτων του. Ὁ Καβάφης

1. Βλ. I. Μ. Χατζηφώτη, Ὁ Καβάφης μετὰ θάνατον, Ἀθήναι 1970 (Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας 64 — Διευθυντής: Καθηγητῆς Γ. Θ. Ζώρας), ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Τζίνα Λοράντο - Λουτσιά Μαρτσεζέλλι - Ἄννα Τζεντιλίνι, *Lessico di Cavafis*, Πάδοβα 1970 (Studi Bizantini e Neogreci, διευθ.: Καθηγητῆς Φ. Μ. Ποντάνι).

3. Γιὰ τὶς μεταφράσεις βλ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶ - Αἰκ. Κουμαριανοῦ - Λ. Δρούλια, *Modern Greek Culture. A selected bibliography*, I.M.X.A., Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 61 - 62.

4. Βλ. Ν. Β. Τομαδάκη, Κ. Καβάφης, ὁ ποιητῆς πού δὲν εἶναι κι ὀδηγός, «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον» I, 1935, σσ. 304 - 311.

5. Βλ. I. Μ. Χατζηφώτη, Ὁ Καβάφης καὶ τὸ ἀδιέξοδο τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, «Ἡ Βραδυνή», 16 Ἀπριλίου 1973.

6. Βλ. Ἄντ. Φλ. Κατσουροῦ, Οἱ «Θερμοπόλες» τοῦ Καβάφη, «Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως», ἔτος ΚΒ', ἀριθμ. φύλλου 365 - 366, 1 - 16 Ἰανουαρίου 1972, σσ. 22 - 23.

είχε συνειδητοποιήσει την ιστορική συνέχεια του 'Ελληνισμού και είχε βαθειά επίγνωση της έθνικῆς μας καταγωγῆς.

Τούτο γίνεται καλύτερα αντιληπτό με τὴ μελέτη τῶν ποιημάτων του ἐκείνων (καὶ δὲν εἶναι λίγα), ποὺ ἀντλοῦν τὴν ἐμπνευσή τους ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ὁ Ἀθανάσιος Γ. Πολίτης, ἔχοντας πληροφορίες ἀπὸ πρῶτο χέρι (ἀπὸ τὸν ἴδιον ποιητὴ) ἔγραφε:

«Ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ποιητικοῦ σταθμοῦ του, ὁ Καβάφης εἶχε ὑπ' ἄψει τοῦ τῆν βυζαντινὴν ἐποχὴν. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, ἡ φιλοπατρία του, ἴσως δὲ καὶ ἡ καταγωγὴ του εἴκων αὐτὸν πρὸς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην· ἀλλ' ὡς μᾶς εἰδήλωσεν ὁ ἴδιος, ἐγκατέλειπε τὸ σκεδίων τοῦτο, διότι ἡ ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἠρμαζεν ὡς πλαίσιον εἰς τὰ πρόσωπά του».

Ὁ ἴδιος ἡμῶς σὲ ὑποσημείωση προσέθετε:

«Ἐς σημειώσωμεν τὴν τύπῶν τὴν ἐκδηλωθεῖσαν σαφέτως ὑπὸ τοῦ Καβάφου ὅπως ἐπανεβλῆ οὗτος εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὄχι διὰ τὴν τοποθετήσῃ ἐν αὐτῇ τοὺς μέλους του, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν οὐκ ἠρμαζεν ἡ ἐποχὴ ἐκείνη, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐπιχειρήσῃ τὴν περιγραφήν ὅπως τὴν φαντάζεται»¹.

Ὅπως εἶναι σήμερα παραδεκτό, ἓνα ἀπὸ τὰ περιφημότερα ποιήματα τοῦ Καβάφου, τὸ «Περμιένοντας τοὺς βαρβάρους» εἶναι βυζαντινῆς ἐμπνεύσεως, ἀν καὶ, καθὼς ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Τίμος Μαλάνος, τὸ ποίημα διαδραματίζεται σὲ μιὰ πόλη ἰστανική². Τὴν ἀποψη αὕτη δέχεται καὶ ὁ Στρατῆς Γσίρκας³, γιὰ τὴν προχωρήσῃ παρακάτω σὲ δικῆς του ἀπαράδεκτες ἐρμηνεῖες⁴.

Εἶναι, ἐξ ἴσου, ἰδιαιτέρα γνωστὸ τὸ καβαφικὸ ποίημα «Στὴν ἐκκλησίαν»:

*«Τὴν ἐκκλησίαν ἀγυιῶ - τὰ ἑξαπτέφυγά της,
τ' ἀσίμμι τῶν σκευῶν, τὰ κηροπήγιά της,
τὰ φῶτα, τὰς εἰκόνας της, τὸν ἄμβωνά της.
Ἐκεῖ σὺν μπιῶ, μὲς α' ἐκκλησία τῶν Γραικῶν»*

1. Πρὸς. Ἀθανασίου Γ. Πολίτου, Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ Νεωτέρα Αἴgyptos, Β', Γράμματα, Ἀλεξάνδρεια - Ἀθήναι, σελ. 451.

2. Πλ. Τίμος Μαλάνος, «Νέα Ἑστία», 15 Μαιου 1952, σελ. 694. Τὸν ἴδιον, «Ἐπιθεώρησι Τέχνης», Φεβρουάριος 1956, σσ. 164 - 167.

3. Πλ. Στρατῆ Γσίρκας, Ὁ Καβάφης καὶ ἡ ἐποχὴ του, Κέδρος 1971, σελ. 328.

4. Πλ. ὅσα παρατηρῶ σχετικά στὸ παραπάνω μελέτημά μου «Ὁ Καβάφης μετὰ θάνατον», σσ. 12 - 14.

μέ τῶν θυμιαμάτων τῆς τῆς εὐωδίας,
 μέ τῆς λειτουργικῆς φωνῆς καί συμφωνίας,
 τῆς μεγαλοπρεπείας τῶν ἱερῶν παρούσις,
 καί κάθε τῶν κινήσεως τὸν σοβαρὸ ρυθμὸ —
 λαμπρότατοι μέσ στῶν ἀμφίων τὸν στολισμὸ —
 ὁ νοῦς μου πιαίνει σὲ τιμῆς μεγάλες τῆς φυλῆς μας.
 στὸν ἔνδοξό μας Βυζαντινισμό»¹.

Με καμάρι, με ἀληθινὴ ὑπερηφάνεια ὁ ποιητὴς μιλάει γιὰ τοὺς Γραικοὺς, γιὰ τῆς μεγάλες τιμῆς τῆς φυλῆς μας, γιὰ τὸν ἔνδοξό μας Βυζαντινισμό. Ὁ χριστιανικὸς ναὸς, ἐπιβίωση τῆς βυζαντινῆς τέχνης καί τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς στίς μέρες μας, κεντρίζει τὴ φαντασία τοῦ ποιητῆ, ποὺ νοερὰ ἀναβιώνει με τοὺς ἐξάισιους στίχους τοῦ εἰκόνες καί στιγμῆς ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ μας παρελθὸν σὲ μιὰ λιτῆ, ἀλλὰ μεστή καί ὑποβλητικὴ ποιητικὴ σύνθεση. Ὁ Βυζαντινισμὸς, ὁ Ἑλληνισμὸς δονοῦν τῆς εὐαίσθητες χορδῆς τῆς καρδιάς τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἄλλοτε ἀγάλλεται γιὰ τὸ μεγαλεῖο τους καὶ ἄλλοτε θλίβεται με τῆς πικρῆς ὥρες τῆς παρακμῆς τους. Ὅπως στὸ ἐξοχο ποίημά του «Ἡρώδης Ἀττικὸς»:

«Ἄ τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ τί δόξα εἶν' αὐτῆ.

Ὁ Ἀλέξανδρος τῆς Σελευκειᾶς, ἀπ' τοὺς καλοὺς μας σοφιστὰς,
 φθάνοντας στὰς Ἀθήνας νὰ ὀμιλήσει,
 βρῖσκει τὴν πόλιν ἄδεια, ἐπειδὴ ὁ Ἡρώδης
 ἦταν στὴν ἐξοχή. Κ' ἡ νεολαία
 ὄλη τὸν ἀκολούθησεν ἐκεῖ νὰ τὸν ἀκούει.

Ὁ σοφιστὴς Ἀλέξανδρος λοιπὸν
 γράφει πρὸς τὸν Ἡρώδη ἐπιστολή,
 καὶ τὸν παρακαλεῖ τοὺς Ἕλληνας νὰ στείλει.

Ὁ δὲ λεπτὸς Ἡρώδης ἀπαντᾷ εὐθὺς,
 «Ἐρχομαι με τοὺς Ἕλληνας μαζί κ' ἐγώ». —

Πόσα παιδιὰ στὴν Ἀλεξάνδρεια τώρα,
 στὴν Ἀντιόχεια ἢ στὴν Βηρυτὸ
 (οἱ ρήτορές του οἱ αὐριανοὶ ποὺ ἐτοιμάζει ὁ Ἑλληνισμός),

1. Πρβλ. Κ. Π. Κ α β ά φ η, Ποιήματα Α' (1896 - 1918), φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Ἰκαρος, Φεβρουάριος 1965 (β' φωτολιθογραφικὴ ἀνατύπωση με διορθώσεις), σελ. 48. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικῆς μου.

δταν μαζεύονται στὰ ἐκλεκτὰ τραπέζια
 ποὺ πότε ἢ ὀμίλια εἶναι γιὰ τὰ ὄρατα σοφιστικά,
 καὶ πότε γιὰ τὰ ἐρωτικά των τὰ ἐξαισια,
 ἔξαφν' ἀφηρημένα σιωποῦν:

Ἐγγιχτά τὰ ποτήρια ἀφίρουνε κοντά των,
 καὶ συλλογίζονται τὴν τύχη τοῦ Ἡρώδη ---
 πῶς ἄλλος σοφιστὴς τ' ἀξιώθηκεν αὐτά; ---
 κατὰ ποῦ θέλει καὶ κατὰ ποῦ κάμνει
 οἱ Ἕλληνες (οἱ Ἕλληνας!) γὰ τὸν ἀκολουθοῦν,
 μῖστε γὰ κρῖνον ἢ γὰ σοῦχραῖν,
 μῖστε γὰ ἐκλέγονν πιά, γ' ἀκολουθοῦνε μόνο»¹.

Οἱ Ἕλληνες, λέγει καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνει ὁ Καβάφης, οἱ Ἕλλη-
 νες γ' ἀκολουθοῦνε μόνο τὸν σοφιστὴ, γὰ μὴ ψηφίζουσι καὶ γὰ κύνουσι
 ὅ,τι ἐκεῖνος, ὁ εὐνοούμενος τῶν Ῥωμαίων ἤθελε. Στὰ χεῖλη τοῦ ποι-
 ητῆ, στοὺς παραστατικούς καὶ κρουστούς στίχους του, ἡ λέξη Ἕλλη-
 νες, οἱ Ἕλληνες, ὁ Ἕλληνισμὸς ἠχοῦν μεγαλόπρεπα, συμπυκνώνουσι
 ὅλο τὸ μεγαλεῖο τῆς φυλῆς. Τὸ Βυζάντιο ὁ Καβάφης τὸ βλέπει σὰν
 συνέχεια τοῦ Ἕλληνισμοῦ. Μιλώντας γιὰ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, τὴν ἀπο-
 καλεῖ ἀγέμωχη Γραικιὰ² καὶ κάθε τόσο κάνει λόγο γιὰ τῶν Ἕλλη-
 νων τὰ ἰδεώδη³, γιὰ τὰ φερσίματα τὰ ἑλληνικά, γιὰ τὰ γράμματα
 τῶν Ἕλλήνων⁴. Ἡ Ἀρτιόχεια κινεῖται ποῦ εἶναι πόλις παλαιόθεν
 ἑλληνίς, μᾶς λέγει⁵.

Ὁ Βυζαντινισμὸς τοῦ Καβάφη εἶναι μέρος τοῦ Ἕλληνισμοῦ του.
 Ἡ βυζαντινὴ του αἰσθησις εἶναι καθαρὰ φυλετικὴ. Θὰ ἦταν λάθος γὰ
 τὴν ἐρμηνεύσαμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ποιήματα σὰν τὸ
 Ἄννα Κομνηνὴ, ὁρῶν ὀλιγοῦραν» δὲν μᾶς ἀφήνουσι καμμιὰ ἀμφιβολία
 γι' αὐτό:

1. Πρβλ. Κ. Π. Καβάφης, Α', ὅπ. παρ., σελ. 39.

2. Κ. Π. Καβάφης, Ποιήματα Β' (1919 - 1933), φιλολογικὴ ἐπι-
 μέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Ἰκαρος, Ἰούλιος 1965 (β' φωτολιθογραφικὴ ἀνατύπωση
 μὲ διορθώσεις), σελ. 20.

3. Κ. Π. Καβάφης, Β', ὅπ. παρ., σελ. 38 (Ἄννα Κομνηνὴ ἐν Νικο-
 μηδείᾳ).

4. Κ. Π. Καβάφης, Α', ὅπ. παρ., σσ. 33 - 34 (Ἄννα Κομνηνὴ), 41 - 42
 (Ἄννα Κομνηνὴ Ἰλιόπτης), Β', ὅπ. παρ., σσ. 18 - 19 (Ἄννα Κομνηνὴ), 50 (Ἄννα Κομνηνὴ
 τῆς Μικρῆς Ἀσίας), 68 (Ἄννα Κομνηνὴ ἐκ Δυτικῆς Αἰθιοπίας) κ.λπ.

5. Κ. Π. Καβάφης, Β', ὅπ. παρ., σελ. 60 (Ἄννα Κομνηνὴ Ἕλληνίς).

«Ὁρῶν οὖν πολλὴν μὲν ὀλιγορῶσαν οὖσαν
 »ἡμῖν πρὸς τοὺς θεοὺς» — λέγει μὲ ὄφρος σοβαρὸν.
 Ὁλιγορῶσαν. Μὰ τί περίμενε λοιπὸν;
 Ὅσο ἤθελεν ἄς ἐκαμνεν ἀργάνωσι θρησκευτικῇ,
 ὅσο ἤθελεν ἄς ἐγράφε στὸν ἀρχιερέα Γαλατίας,
 ἢ εἰς ἄλλους τοιοῦτους, παροτρύνων κι ὁδηγῶν.
 Οἱ φίλοι του δὲν ἦσαν Χριστιανοί·
 αὐτὰ ἦταν θετικόν. Μὰ δὲν μποροῦσαν κιόλας
 γὰ παῖζον σὰν κι αὐτόνα (τὸν Χριστιανομαθημένο)
 μὲ σύστημα καινούριας ἐκκλησίας,
 ἀστέιον καὶ στὴν σύλληψι καὶ στὴν ἐφαρμογή.
 Ἕλληνες ἦσαν ἐπὶ τέλους. Μηδὲν ἄγαν, Αἰγυοῦστε»¹.

Στὸν θαυμάσιο «Μύρη» του θὰ ἐξηγήσουμε τὴ θέση αὐτῆ τοῦ Καβάφη. Θὰ καταλάβουμε γιατί τὸ ἔνδυμα τὸ ἐλληνικό, τὸ ἐθνικό, τοῦ ταίριαζε καλύτερα. Σὲ πρῶτο πρόσωπο ἔχει γράψει ὁ ποιητὴς τὸ ποίημά του αὐτό. Παρακολουθεῖ τὴν κηδεῖα ἑνὸς Χριστιανοῦ συντρόφου του, τοῦ Μύρη, στὶς ἡδονές, τὶς διασκεδάσεις καὶ τὰ ὠραῖα κι ἄσεμνα ξενόχτια καὶ ξαφνικὰ τὸν κυριεύει «μιά ἀλλόκοτη ἐντύπωση»:

«... Ἀόριστα, αἰσθανόμενον
 σὰν νάφενγεν ἀπὸ κοντά μου ὁ Μύρης·
 αἰσθανόμενον ποὺ ἐνάθη, Χριστιανὸς
 μὲ τοὺς δικούς του, καὶ ποὺ γένομον
 ξένος ἐγώ, ξένος πολὺ· ἐνοιωθα κιόλα
 μιὰ ἀμφιβολία γὰ μὲ σιμόνει: μήπως κ' εἶχα γελασθεῖ
 ἀπὸ τὸ πάθος μου, καὶ πάντα τοῦ ἤμου ξένος. —
 Πετάχθηκα ἔξω ἀπ' τὸ φρικτὸ τους σπίτι,
 ἐφνυγα γρήγορα πρὶν ἀρπαχθεῖ, πρὶν ἀλλοιωθεῖ
 ἀπ' τὴν χριστιανοσύνη τους ἢ θύμηση τοῦ Μύρη»².

Στὰ καβαφικὰ αὐτοσχόλια γιὰ τοὺς «Νέους τῆς Σιδῶνος» ὁ Λεχωνίτης παρατηρεῖ: «... Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Καβάφης ἦτο φανατικὸς ἐθνικόφρων. Οὐδένα ἀγῶνα ἐθεώρει περιττὸν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ... Οἱ νέοι τοῦ ποιήματος εἶναι αἰσθητικοὶ νέοι, χωρὶς ἴσως ἰδιαίτερο πατριωτικὸ ζήλο, περισσότερο ἄτομα

1. Πρβλ. Κ. Π. Καβάφη, Β', ὅπ. παρ., σελ. 35.

2. Πρβλ. Κ. Π. Καβάφη, Β', ὅπ. παρ., σσ. 74-76.

καί, ἀσφαλιῶς, ἀπὸ τοῦς λεγόμενους «*θ ν ι κ ο ῦ ς*», ποιῶ, μέσα στὰ χριστιανικὰ χρόνια, ἐπιμένουν ἀκόμα νὰ ζοῦν καὶ νὰ αἰσθάνονται «*ἐ λ λ η ν ι κ ἄ*»¹. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔχει ξεχωριστὴ σημασία. Τὸ ἐθνικὸ ἔνδυμα δὲν ταίριαζε μόνον στὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ Καβάφη, ἀλλὰ ἦταν καὶ ἀπέρροια τοῦ Ἑλληνισμοῦ του. Σὲ πολλὰ ἀκόμη ποιήματά του ὁ Καβάφης ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸ ποίημα «*Βυζαντινὸς ἄρχων, ἐξόριστος στιχουργῶν*», τὸν «*Ἰουλιανὸ ἐν Νικομηδείᾳ*», τὸ «*Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ὑπερισχύει*», τὴν «*Ἄννα Δαλασσηνὴ*» καὶ τὸ «*Ἀπὸ ὑαλί χρωματιστό*». Ἄλλοτε μὲ τοὺς βυζαντινοὺς στίχους τοῦ ὁ ποιητῆς ἐκφράζει καταστάσεις αἰώνιες, πάντα ἐπίκαιρες καὶ ἄλλοτε οὐσιαστικά δονεῖται ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ποὺ λέγεται βυζαντινὴ, ὅπως στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ παραπάνω ποιήματα:

«*Ὡλοὺ μὲ συγκινεῖ μιὰ λεπτομέρεια
στὴν στέφαν, ἐν Βλαχέρναις, τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ
καὶ τῆς Ἐλεήρης Ἀνδροῦτικου Ἀσιάν.*
Ὅπως δὲν εἶχαν πικρὰ λόγους πολέτιμους ἄσθους
(τοῦ ταλαιπώρου *κ ρ ἄ τ ο υ ς μ α ς* ἦταν μεγάλ' ἡ πτώχεια)
φάρμακον τεχνητούς. Ἦνα σωρὸ κομμάτια ἀπὸ ὑαλί,
κόκκινα, πορτοκίνη ἢ γαλάζια. Ἔπαυτε
τὸ τυπεινὸν ἢ τὸ ἀναξιοποιητὸν
δὲν ἔχουν κατ' ἐμὲ τὰ κομμάτια αὐτὰ
ἀπὸ ὑαλί χρωματιστό. Μοιάζουνε τοιναυτίων
σὶν μιὰ διαιμαρτοῦσα θλιβερῇ
κατὰ τῆς ἀδικῆς κακομοιριῆς τῶν στυγνομένων.
Ἔλθαι τὰ σύμβολα τοῦ *τ ἴ* ἤρμοζε νὰ ἔχουν,
τοῦ *τ ἴ* ἔξ ἄπικτος ἦταν ὀρθὸν νὰ ἔχουν
στὴν στέφαν τῶν *ἔ ν α ς* Κὸν Ἰωάννης Καντακουζηνός,
μ ἴ α Κυρία Ἐλεήρη Ἀνδροῦτικου Ἀσιάν»².

¹ Ὁ ποιητῆς, βαλὺς γνώστης τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, δείχνει ξεχωριστὴ προτίμηση γιὰ αὐτοκράτορες καὶ ἄλλα βασιλικά πρόσωπα τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν Καντακουζηνῶν. Στὴν «*Ἄννα Δαλασσηνὴ*» κάνει λόγο γιὰ τὸν ἀρχηγέτη τῆς δυναστείας

1. Ἰ. Λεγωνίτη, Καβαφικά Λόγοι, με εἰσαγωγικὸ σημείωμα Ἰάκμου Μαλάνου, Ἀλεξάνδρεια 1942, σελ. 39.

2. Ἰβρβλ. Κ. Η. Καβάφη, Β', σελ. 44.

τῶν Κομνηνῶν Ἀλέξιο Α' (1081 - 1118), γιὰ τὴ μητέρα του Ἄννα Δαλασσηνή, στὴν «Ἄννα Κομνηνή» γιὰ τὸν Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ (1118 - 1143), γιὰ τοῦ Ἀλεξίου Α', γιὰ τὴν ἀδελφὴ του Ἄννα Κομνηνή, στὸν «Μανουὴλ Κομνηνὸς» γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' (1143 - 1180), γιὰ τοῦ Ἰωάννη Β'. Στὸ «Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ὑπερισχύει» καὶ στὸ «Ἀπὸ ὑαλί χρωματιστὸν» μιλάει γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνὸ (1347 - 1355), τὸν Ἀνδρόνικο Γ' Παλαιολόγο (1328 - 1341), τὸν ψιλῶ ὀνόματι βασιλιᾶ τῶν Βουλγάρων Ἀνδρόνικο Ἀσάν, τὴν κόρη του Εἰρήνη Ἀσάν, ποὺ παντρεύθηκε τὸν Ἰωάννη Γ' Καντακουζηνό, τὴν Ἄννα τὴ Σαβανδική (τῆς Σαβοΐας), σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ'. Στὸ «Βυζαντινὸς ἄρχων, ἐξόριστος, στιχουργῶν» ἀναφέρεται στὴν Εἰρήνη Δούκαινα, σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, στὸν Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη (1078 - 1081), τὸν ὁποῖο ἀνέτρεψε ὁ Ἀλέξιος Α'.

Ἀλλὰ καὶ παλαιότερους αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου μνημονεῦει συχνὰ ὁ Καβάφης στὰ ποιήματά του, ὅπως τὸν Ἰουλιανὸ (α' Ὁ Ἰουλιανὸς, ὄρων ὀλιγωρίαν), α' Ὁ Ἰουλιανὸς ἐν Νικομηδείᾳ), «Μεγάλῃ συνοδείᾳ ἐξ ἱερῶν καὶ λαϊκῶν», α' Ὁ Ἰουλιανὸς καὶ οἱ Ἀντιοχείς», «Οὐκ ἔγνωσ», «Εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀντιοχείας», α' Ὁ Ἰουλιανὸς ἐν τοῖς μυστηρίοις)¹, τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανὸ (363 - 364), ποὺ ἀνέβηκε στὸ θρόνο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰουλιανοῦ (361 - 363), τὸν Ἰουστῖνο Α' Γέροντα (518 - 527), θεῖο τοῦ Ἰουστινιανοῦ («Εἶγε ἐτελεύτα»), τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιο Β' (337 - 361), γιὰ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Φαύστας καὶ τὸν ἀδελφὸ του Κώνσταντα Α', αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως (337 - 350), τρίτοτοκο γιὰ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου («Τὰ ἐπικίνδυνα»), τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ' Μέθυσο (842 - 867), τὸν ὁποῖο κατέλυσε ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδὼν («Ἰμενος») κ.λπ.

Αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ μόνον βυζαντινὰ πρόσωπα τῆς καβαφικῆς ποιήσεως. Συχνὰ ὁ ἀλεξανδρινὸς ποιητὴς μιλάει γιὰ φιλοσόφους, ὅπως ὁ νεοπλατωνικὸς Μάξιμος καὶ ὁ ἀλεξανδρινὸς Ἀλέξανδρος Σακκάς († 243 μ.Χ.), γιὰ παιδαγωγούς, ὅπως ὁ Μαρδόνιος ἀπὸ τὴ Σκυθία, δάσκαλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, γιὰ ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ μαθηματικὸς καὶ ἑλληνιστὴς Θεόφιλος Παλαιολόγος κ.λπ. Ἀκόμη ὑπάρχει καβαφικὸ ποίημα ἀφιερωμένο στὸν ἀσκητὴ τοῦ 5ου ἢ 6ου αἰ. Συμεῶνα Στυλίτη.

1. Βλ. Γεωργίου Φ. Μιχαλόπουλου, Ὁ Ἰουλιανὸς Παραβάτης στὴν ποίηση τοῦ Καβάφη, *Berliner byzantinische Arbeiten*, Band 17, Berlin 1959, σσ. 36 - 50.

Τὰ βυζαντινὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη καταλαμβάνουν σημαντικό τμήμα τῆς ποιησεῶς του καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ὑπογραμμίζει τὸν ἔθνικὸ χαρακτήρα της. "Ὅχι μόνο στὸ κύριον σῶμα τῶν ποιημάτων του, ἀλλὰ καὶ στὰ «Ἀνέκδοτα»¹, ὅα βροῦμε καβαφικοὺς στίχους βυζαντινῆς ἐμπνεύσεως. Τὸ «Πάρθεν», ὁ «Θεόφιλος Παλαιολόγος» εἶναι τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὰ τελευταῖα. Τὸ Βυζάντιο μαγνήτιζε πάντα τὸν Καβάφη. Καὶ ἡ πτώση του τὸν συντάραζε. Στὸ ποίημα «Θεόφιλος Παλαιολόγος» ἐκφράζει τὴν βαθύτατη ἔθνικὴ πίκρα γιὰ τὸ τραγικὸ γεγονός:

«Ὁ τελευταῖος χρόνος εἶν' αὐτός. Ὁ τελευταῖος τῶν Γραικῶν
αὐτοκράτορας εἶν' αὐτός. Κι ἄλλοίμονον
τὴ θλιβερὰ πρὸς ὀμιλοῦν πλησίον του.
Ἐν τῇ ἀπογνώσει του, ἐν τῇ ὀδύῃ
ὁ Κῆρ Θεόφιλος Παλαιολόγος
λέγει "Θέλω θανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν".

Ἄ Κῆρ Θεόφιλε Παλαιολόγε
πάσον καθμὸ τοῦ γένους μας, καὶ πόση ἐξάντλησι
(πόσιν ἀπηρόδησιν ἀπὸ ἀδικίης καὶ κατατρογγυλῆ)
οἱ τραγικῆς σου πέντε λέξεις περιεῖχον»².

Ἄξιοσημειωτο εἶναι ὅτι ἡ φράση «Θέλω θανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν» προέρχεται ἀπὸ τὸ «Χρονικὸν τοῦ Σφραντζῆ:

«... ὁμοίως καὶ Θεόφιλος ὁ Παλαιολόγος, ὡς εἶδε τὸν βασιλέα μαχόμενον καὶ τὴν πόλιν κινδυνεύουσαν, μεγαλιφώνως μετὰ κλαυθμοῦ κρούξας εἶπε "Θέλω θανεῖν μᾶλλον ἢ ζῆν", καὶ σπρωξέας ἑαυτὸν ἐν μέσῳ μετὰ κρινογῆς τοὺς ἄσους εἶχε πάντας διωσκέδισσε καὶ διωσκόρπισσε καὶ ἐθανάτωσεν»³.

Ἡ Καβάφης ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια. Στὰ «Πεζὰ»⁴ ὅα βροῦμε ἐμπρακτὸ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ

1. Κ. Η. Καβάφη, Ἀνέκδοτα Ποιήματα 1882-1923, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, Ἰκαρος 1968.

2. Πρβλ. Κ. Η. Καβάφη, Ἀνέκδοτα, ὅπ. παρ., σελ. 131.

3. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, Περὶ Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) συναγωγὴ κειμένων Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων τῶν τεσσάρων ἱστοριογράφων καὶ τοῦ Ἰωσήφ Βρυενίου, Ἀθήναι 1969, σελ. 194.

4. Κ. Η. Καβάφη, Πεζὰ, παρουσίαση, ἀγγλικά: Γ. Α. Παπουτσάκη, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Γ. Φέξη, Ἀθήνα 1963.

στις διεξοδικές και πολύ σημαντικές βιβλιοκρισίες του για τις συλλογές δημοτικών τραγουδιών του Νικολάου Πολίτου¹ και του Μιχαήλ Μιχαηλίδου - Νουάρου². Στο ενδιαφέρον του αυτό όφειλομε και τὸ θαυμάσιο ποίημά του «Πάρθεν», που ἀναφέρεται στὸν χαμὸ τῆς Πόλης:

«Αὐτὲς τὲς μέρες διάβαζα δημοτικὰ τραγούδια,
για τ' ἄθλα τῶν κλεφτῶν καὶ τοὺς πολέμους,
πράγματα συμπαθητικὰ δικά μας, Γραικικά.
Διάβαζα καὶ τὰ πένθιμα γιὰ τὸν χαμὸ τῆς Πόλης
"Πῆραν τὴν Πόλη, πῆραν τὴν" πῆραν τὴν Σαλονίκη" . . . »³.

Ἄλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κ. Π. Καβάφη δὲν περιορίστηκε μόνο στὴ βυζαντινὴ ἱστορία καὶ τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴ βυζαντινὴ φιλολογία. Στὸν «Τηλέγραφο» Ἀλεξανδρείας τῆς 11/23 Ἀπριλίου 1892 δημοσίευσε μὲ ἀφορμὴ ἓνα ἄρθρο τοῦ Δ. Βικέλα γιὰ τὴ Βυζαντινὴ Φιλολογία, πού ὁ τελευταῖος ἔγραψε μὲ βάση τὴν γραμματολογία τοῦ Κρουμπάχερ⁴, ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον ἄρθρο γιὰ τοὺς «Βυζαντινοὺς Ποιητὲς». Ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα ὁ ἀλεξανδρινὸς ποιητὴς ἔγραψε στὸ ἄρθρο ἐκεῖνο γενικὰ γιὰ τοὺς ποιητὲς τοῦ Βυζαντίου:

«Οἱ ποιηταὶ τοῦ μεσαίωνος μας δὲν ἦσαν μὲν ἀντάξιοι τῶν ἀρχαίων μας ποιητῶν, οὐδὲ τῶν χαριεστάτων ὁπαδῶν τῆς Μούσης, οὐς ἀνέδειξε παρ' ἡμῖν ὁ 19ος αἰὼν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἄξιοι τῆς περιφρονησεως ἣν τοῖς ἐδεικνυον ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον οἱ σοφοὶ τῆς Ἑσπερίας. Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες δὲν τοὺς περιφρονήσαμεν μὲν ποτέ, ἀλλὰ καὶ δὲν τοὺς ἐγνωρίσαμεν. Ἡ εὐσεβὴς αὐτὴ λίθη εἶναι καιρὸς νὰ διακοπῇ. Οἱ Βυζαντινοὶ ἀοιδοὶ μᾶς ἐνδιαφέρουσι ζωηρότατα, διότι ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λύρα οὐ μόνον δὲν ἐθραύσθη, ἀλλὰ καὶ οὐδέποτε ἔπαυσεν ἀναπέμπουσα ἤχους γλυκεῖς. Οἱ Βυζαντινοὶ ἀοιδοὶ ἀποτελοῦσι τὸν σύνδεσμον μεταξὺ τῆς δόξης τῶν ἀρχαίων μας ποιητῶν καὶ τῆς χάριτος καὶ τῶν χρυσῶν ἐλπίδων τῶν συγχρόνων»⁵.

1. Κ. Π. Καβάφη, Πεζά, ὅπ. παρ., σσ. 107 - 126. Δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά στὴ «Νέα Ζωὴ» Ἀλεξανδρείας, περίοδος Δ', τόμ. ΙΧ, 3 - 4, 1914.

2. Κ. Π. Καβάφη, Πεζά, ὅπ. παρ., σσ. 127 - 136. Δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ περιοδικὸ «Γράμματα» Ἀλεξανδρείας, φυλλάδιο 88 (20 τοῦ Δ' τόμου), Ἰούνιος - Ὀκτώβριος 1917.

3. Πρβλ. Κ. Π. Καβάφη, Ἀνέκδοτα, ὅπ. παρ., σελ. 183.

4. Τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Βικέλα εἶδε τὸ φῶς στὴ «Revue des Deux Mondes» στὰ γαλλικά. Τὸ ἔργο τοῦ Κρουμπάχερ δὲν εἶχε ἀκόμη μεταφρασθῆ στὰ ἑλληνικά.

5. Πρβλ. Κ. Π. Καβάφη, Πεζά, ὅπ. παρ., σσ. 43 - 44.

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὁ Καβάφης μεταφράζει ἀποσπάσματα τοῦ ἄρθρου τοῦ Βικέλα, σχολιάζοντάς τα καὶ προσθέτοντας συχνὰ διάφορες πληροφορίες ἀπὸ δικὰ του διαβάσματα. Γιὰ τὸν Χωνιάτη γράφει:

«Ἐἰς τοὺς ἤδη ἀνωμαθέντας ποιητὰς θὰ προσθέσω τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτην. Ἄν γνωρίζω ἐν τῶν ἀναγνῶν ὁ Κρονιμβάχερ. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἔζησε τὸν 12ον αἰῶνα, καὶ ἐχρημάτισεν ἀρχιερεὺς Ἀθηνῶν. Ἐδείχθη κατ' ἴσχυρα αὐτῶν τὸν βίον ἀνὴρ φιλόσοφος, ὑπερεμάχησε πολλὰκις τῶν δικαίων τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἔσται τὴν πόλιν ὅτε τὴν προσέβαλεν ὁ ἄρχων τοῦ Νικαίῶν Νέων ὁ Σγουρός. Ὁλίγοι μόνον ἐκ τῶν στίχων τὸν περιεαῖσθησαν, ἀλλὰ εἶναι γρηγορικὸι καὶ πλήρεις ἀληθοῦς ποιητικοῦ αἰσθήματος»¹.

Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἐξῆς εἰσαγωγή παρατήρηση τοῦ Καβάφης: «Ὁ κ. Κρονιμβάχερ ἀρχίζει τὴν ἱστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν φιλολογίας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀλλὰ εἶμαι τῆς γνώμης τοῦ κ. Βικέλα, ὅτις θεωρεῖ ἀρχὴν αὐτῆς τὴν ἐκαιουακτοηρίδα, ὅτε καὶ ἐκτίσθη ἡ Κωνσταντινουπόλις. Τῆς γνώμης ταύτης πιστεύω ὅτι εἶναι οἱ πλεῖστοι Ἕλληνες φιλόλογοι. Τοῦτον τεθέντες, μοὶ εἶναι εὐκόλον νὰ εἶδω ἐν τοῖς παραλειπομένοις ἐπὶ τοῦ Κρονιμβάχερ δύο αἰῶσι (300 - 500 μ.Χ.) διαφύροντες ποιητὰς ἀξίους λόγων»².

Στὴ συνέχεια ὁ Καβάφης ἀναφέρεται σὲ διάφορους λογίους τῆς περιόδου αὐτῆς (Πρόκλος, Ναζιανζηνός, Συνέσιος κ.λπ.) μὲ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες καὶ καταλήγει:

«Ἐγκέσθη ποιῶν ἐνταῦθα σύντομον, αντιομιωτάτην σκιαγραφίαν τῆς Βυζαντινῆς ποιήσεως. Ἀλλ' εἰς αὐτῆς ὁ ἀγνωστὸς θὰ ἐννοήσῃ ὅτι τὸ ἀντικείμενον εἶναι ἐκτενὲς καὶ ἀξίων σπουδῆς τῶν ἡμετέρων λογίων. Θὰ ἦτο τωῶντι ἐντόχημα εἶναι Ἕλληνας συγγραφεὺς - συγγραφεῖς μὲ ἀξίαν ἐννοεῖται, συγγραφεῖς ἐγγλωττίας - ἐπιχειρεῖ ἔργον ἐξιστοροῦν τὰς φάσεις αὐτοῦ τοῦ πνεύματος τῆς Βυζαντινῆς φιλολογίας, φέρων εἰς φῶς τὰς καλλὴς τῆς καὶ τὰς λεπτότητας. Ἐἰς μὲν τις μοῖρα ἐπρόκεισε τὴν φωνὴν μας διὰ τοῦ Θεῶν δώρον τῆς ποιήσεως...»³.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε (1892) ὑπῆρξε πολὺ σημαντικό. Ὅπως σημειώνει ὁ σχολιαστὴς τῶν «Πεζῶν» Γ. Α. Παπουτσάκης, ποὺ εἶχε γνωρίσει τὸν ποιητὴ ἀπὸ κοντά:

«Ὁ Κουφίτης ἤθελε Ἑλληνικὴ τὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἀπὸ

1. Πρβλ. Κ. Π. Κ α β ε φ η, Πεζά, ἑπ. παρ., σελ. 47.

2. Πρβλ. Κ. Π. Κ α β ε φ η, Πεζά, ἑπ. παρ., σσ. 47 - 48.

3. Πρβλ. Κ. Π. Κ α β ε φ η, Πεζά, ἑπ. παρ., σσ. 49 - 50.

τήν πρώτη ἀφιετηρία της — ἔστω κι ἂν ἡ πολιτειακὴ καὶ διοικητικὴ της οργάνωση ἔγινε πάνω σὲ Ρωμαϊκὲς βάσεις, ἔστω κι ἂν τὸ πρῶτο ὄνομα ποὺ ἔδωσε στὴ νέα του ἔδρα ὁ Κωνσταντῖνος ἦταν «Florens», ἔστω κι ἂν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἡρακλείου ἐπίσημη γλῶσσα της ἦταν ἡ λατινικὴ. Καθὼς τὸ εἶπα καὶ ἄλλοτε, ὁ Καβάφης ἐθαύμαζε τὸ Βυζάντιο, καὶ τὸ ἀγαποῦσε, καὶ πολλές φορές τὸν ἄκουσα νὰ καταφέρεται κατὰ τῶν ἱστορικῶν ποὺ δὲν ἔβλεπαν σ' αὐτὸ παρὰ μιὰ παρακμασμένη συνέχεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. «Εἶναι μωρὸν, μοῦ ἔλεγε κάποτε, εἶναι μωρὸν νὰ ὑποστηρίζεται αὐτὴ ἢ ἄποψις, ἐφ' ὅσον ὅλη ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης ἀποδεικνύει τὸ ἀντίθετον! Τὸ Βυζάντιο ἄρχισε καὶ τελείωσε ἑλληνικόν». Τὸν Gibbon ἐκτιμοῦσε καὶ συχνὰ θὰ γοητεύθηκε διαβάζοντας σελίδες του («The Decline and Fall of the Roman Empire»). Ὡστόσο δὲν τοῦ συγχωροῦσε τὰ γενικὰ συμπεράσματά του ποὺ ἦταν ἀρηνητικά ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα τῆς μεγάλης Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας. Τὸ Βυζάντιο, παρὰ τὴν ἀνομοιογένεια τῶν πληθυσμῶν του, παρὰ τὶς ἐπιδρομὲς ποὺ ὑπέστη ἀπὸ βάρβαρους λαοὺς, παρὰ τὶς ἀλληλοδιάδοχες διεισδύσεις ξένων στοιχείων στὸν πολιτισμὸ του, ἦταν ἑλληνικὸ κράτος, ἦταν «τὸ κράτος μας», ὅπως ἔλεγε ὁ Καβάφης»¹.

Ὁ ἴδιος ἀναφέρει μιὰ ἀκόμη σχετικὴ κουβέντα τοῦ Καβάφη:

«Εἶναι ἀψυχολόγητο τὸ νὰ ἔχουμε τὴν ἀπαίτησιν ἀπὸ ἓνα κράτος μὲ τόσο μακροχρόνη ἱστορία νὰ ἔχει μείνει ἀνεπηρέαστο ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντας, νὰ ἔχει μείνει ἀπόλυτα ἀμιγές. Εἶναι σὰν νὰ ζητούσαμε ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο ποὺ ἔζησε μιὰ ζωὴ μακρὰ, γεμάτη δρᾶσι κ' ἐντατικά ἀποδοτικὴ, νὰ εἶχε μείνει μακρὰ ἀπὸ κάθε περιπέτεια, νὰ μὴν εἶχε κάμει ποτέ του κραιπάλῃ, νὰ μὴν εἶχε ποτέ του ἀνακατωθεῖ μὲ τὰ πιὸ ἀπίθανα, μὲ τὰ πιὸ ξένα πρὸς αὐτὸν στοιχεῖα. Ἴσως μάλιστα τὸ ἀνακάτωμά του αὐτὸ νὰ ὑπῆρξε συντελεστικὸν τῆς ζωτικότητός του»².

Ἄν ὁ Καβάφης ἔβλεπε τὸν Βυζαντινισμό ἀπὸ ἑλληνικὴ, φυλετικὴ σκοπιά, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε χριστιανικὴ πίστη. Στὴ βιβλιοκρισία του γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ «Περὶ Ἐκκλησίας καὶ Θεάτρου»³ γράφει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «...Σὲ πολλὰ

1. Ἠρβλ. Κ. Π. Καβάφη, Πεζά, ἑπ. παρ., σσ. 47-48.

2. Ἠρβλ. Κ. Π. Καβάφη, Πεζά, ἑπ. παρ., σελ. 48.

3. Κ. Π. Καβάφη, Πεζά, ἑπ. παρ., σσ. 137-147. Δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ περιοδικὸ «Γράμματα» Ἀλεξανδρείας, φυλλάδιο 49 (3ο τοῦ Δ' τόμου), Ἰανουάριος - Ἰούλιος 1918.

ταραγμένα στίγια ή παρουσία τῶν ἱερῶν φέρνει καίτι ἀπὸ τὴν παρηγορητικὴν Ἐκκλησίαν». Στὸ πρόωμο ποιήμα του «Dionysa Güzeli» ἡ γυναίκα τοῦ χαρεμιοῦ ἀναφωνεῖ:

«...» Ἄς ἡμῶν Χριστιανή!
 Ἄν ἐγεννηθῶν Χριστιανή θὰ ἡμῶν ἐλευθέρω
 εἰς πάντα νὰ δεικνύομαι καὶ νύκτωρ κ' ἐν ἡμέρᾳ
 καὶ ἄνδρες μετὰ θωμισμοῦ, γυναῖκες μετὰ φθόρου
 θὰ ὀμιλοῦμαι, βλέποντες τὸ κάλλος μου, ἐκ συμφορῶν...»¹.

Τὸ πρῶτον χαρακτηριστικὸν ὅμως ποιῆμα τῆς χριστιανικῆς πίστεως τοῦ Καβάφη εἶναι «Τὸ μετέπειτα», ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν «Ἀνεκδότων»:

«Πιστεύω τὸ Μετέπειτα. Ἄν μὲ πλανοῦν ἑρῆξεις
 τῆς βλῆς ἢ τοῦ θετικοῦ ἀγίτη. Ἄν εἶν' ἔξισ
 ἀλλ' ἐνατικτον. Θὰ προστεθῇ ἢ οὐρανία λέξις
 εἰς τῆς ζωῆς τὴν ἀτελή τὴν ἄλλως ἄνοιον φράσιν.
 Ἄνάπαισις καὶ ἀμοιβή θύλων δεχθῇ τὴν ἡμῶν.
 Ὅτε διὰ παντὸς κλεισθῇ τὸ βλέμμα εἰς τὴν Ἠλλάδα,
 θὰ ἀνοιχθῇ ὁ ὀφθαλμὸς ἐνώπιον τοῦ Ἠλλάτου.
 Κῆμα ἀθάνατον ζωῆς θὰ ῥεύσῃ ἐξ ἰκίστου
 Ἐξαγγελίου τοῦ Χριστοῦ --- ζωῆς ἀδιασπίστου»².

¹ Ὁ ποιητὴς δὲν ἀφήνει ἐδῶ ἀμφιβολίες γιὰ τὴ χριστιανικὴ πίστη του. Σχετικῶς, ἄλλωστε, εἶναι ἓνα ἄλλο ποιῆμα, καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν «Ἀνεκδότων». Τίτλοφορεῖται «Ἐν τῷ Κοιμητηρίῳ»:

«Ὅταν ἡ μνήμη εἰς τὸ κοιμητήριον
 τὰ βήματα σου διενθίνει,
 μ' ἐλλάβειεν τὸ ἱερὸν μυστήριον
 τοῦ σκοτεινοῦ μίς μέλλοντος προσκύνει.
 Τὸν νοῦν σου ὕψον πρὸς τὸν Κύριον.
 Ἠρὸ σοῦ
 τῶν ἀπεριόρων ἕπνον ἢ στενωτάτη κλίτη
 κεῖται ὑπὸ τὸ ἔλεος τοῦ Ἰησοῦ.
 Ἡ προσφιλὴς θρησκεία μίς τὴ μνήματι
 τὸν θάνατον ἡμῶν σεμνώνει

1. Ἠρβλ. Κ. Η. Καβάφη, Ἄνεκδοτα, ἑπ. παρ., σσ. 7-9.

2. Ἠρβλ. Κ. Η. Καβάφη, Ἄνεκδοτα, ἑπ. παρ., σελ. 35.

τῶν ἐθνικῶν τὰ δῶρα καὶ τὰ θύματα
καὶ τὰς πομπὰς δὲν ἀγαπᾷ ἐκείνη.
Χωρὶς ἀγότη¹ ἀναθήματα
χρυσοῦ,
τῶν ἀπεράττων ὑπνω² ἢ στενοτάτη κλίση
κεῖται ὑπὸ τὸ ἔλεος τοῦ Ἰησοῦ»¹.

Ὁ ποιητὴς ἀποβάλλει τὸ τόσο προσφιλές του ἐθνικὸ ἔνδυμα, σοβαρεύεται καὶ πλησιάζει μὲ βαθύτατη χριστιανικὴ πίστη τὸ γλυκὺ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ. Δὲν ἀντιφάσκει ἐδῶ ὁ Καβάφης. Ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κόσμον τοῦ θνείρου, ἀφήνει τὶς περιπλανήσεις του στὸ ἱστορικὸ παρελθὸν καὶ βλέπει μὲ τὰ μάτια τοῦ ἀληθινοῦ Χριστιανοῦ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστεως².

¹ Ἀθήναι

I. M. XATZHOYTHS

1. Πρβλ. Κ. Π. Καβάφη, Ἀνέκδοτα, ὄπ. παρ., σελ. 49.

2. Σχετικὰ μὲ τὸ χριστιανικὸ τέλος τοῦ Καβάφη βλ. I. M. Χατζηφώτη, ἼΙ Ἀλεξάνδρεια καὶ ὁ Καβάφης, Ἐκδόσεις «Ἀλκαῖος», Ἀθήνα 1978, σσ. 86 - 88.